

NAXÇIVANDA YAŞAMIŞ PARTAGEN PROTOTÜRK LƏRİ İLƏ BAĞLI
ETNOYKONİMLƏR

Midiya türk dövlətinin ərazisi və tayfalarından bəhs edən, Herodot bu tayfalar içərisində bus, struxat, arizant, maq və budilərlə yanaşı partagenlərin də adının çəkiri (9, I. 101). Tarixi köklərimizlə bağlı antik müəllifin bu məlumatı həm tariximiz, həm də bu tarixi dövrdə etnogenezimiz və təşəkkülümüzün formalaşması haqqında verilən tarixi məlumatlardan biridir. Belə bir məlumata Assur yazılarında da rast gəlirik. İ.M.Dyakonov araşdırmalarında Assur mənbələrinin m.ö. VII əsrdə Midiya ərazisində “**Partakanu**” adda ölkə haqqında məlumat verildiyini yazır (3, s. 261-263). Bu ölkənin Midiya tərkibində hansı əraziləri əhatə etdiyi haqda isə məlumatlara rast gəlmirik. Lakin, biz Midiyanın əsas tayfalarından olan **Partagen** türk boylarının onun qüdrətli əyaləti olan Naxçıvan ərazisində məskunlaşma dövrünün bu dövlətin yaranma tarixindən də qabağa, m.ö. II minillikdən də əvvəllərə təsadüf etdiyini düşünürük. Bildiyimiz kimi hər hansı bir tayfanın formalaşması və ölkə şəklində mövcudluğu ən azı iki minillik bir tarixi prosesdir. Əgər ərazidə bu tayfa adını daşıyan ölkə mövcuddursa, bu tarixi dövr Midiya dövləti yaranmamışdan öncəki tarixə söykənir (-F.R.).

Mənbələrdə Manna və Midiya dövlətlərinin ərazisi Urmiya gölü hövzəsi, onun cənub-qərb, cənub və cənub-şərqində **Aşkaya, Buştu, Alatae, Kassi** və **Subarman** türk ölkələri daxil olmaqla qədim türk dövləti Mitannanın ərazisini də əhatə edirdi (23, s. 299, 311, 317, 379). Adı çəkilən ölkə adları ümumtürk onomastik arealında Alatau, Alatan, Alat, Aladır, Aşqabad, Askalon, Askiz, Buştına, Beştay, Buston, Kassel, Kaskalen, Subate kimi minlərlə adlarla müqayisə oluna bilər (15, s. 28, 44, 80, 90.). Bu ərazilərdə isə adı hələ m.ö. III minillikdən tarixdə çəkilən lulubi, kuti, subar, türükkü, hürrü və mitan türk boyları yerli sakinlər olmuşdur. Təbii ki, **Bus, Arizant, Manq, Partagen** və digər Midiya tayfaları əski türklərin varisləri kimi m.ö. VI-I minilliklərin tarixi proseslərində iştirak etməklə, Midiyanın qədim əyaləti Naxçıvanda da yerli xalqlar olmuşlar.

Naxçıvan ərazisi adlar sistemində öz dil, inanc və məişətləri ilə bağlı izlərini yaşadan bu tayfalar, bu gün də Naxçıvanın ərazisi bölgələrinin Türkeş, Xoşkeşin, Xanağa, Anzır, Maxta, Muğancıq kimi məntəqə adlarında öz izlərini qoymuşlar. Adı çəkilən bu ərazilərdə qədim qəbiristanlıqlar və məzar daşlarında günəşə sitayişin, tanrıçılıq və şamançılığın izləri də qalmaqdadır. Əgər biz təkcə bu tarixi faktların dövrünə nəzər salsaq, bu tayfalar m.ö. VI-I minilliklərdə, onların varisləri isə sonrakı dövrlər bu ərazinin yerli sakinləri olmuşlar. Bu inanclarla bağlı tanrı adlarını daşıyan məntəqə adları mənbə və arxiv sənədlərində də qeydə alınır.

Manna dövlətində aparıcı rolu olan və qədim QURD mifi ilə bağlı **Partagen** tayfa adı da hazırda Türkiyə, Qafqaz, Orta Asiya, Altay və Sibir türklərinin ərazilərində Partene, Partav, Paralax, Paraberd, Paralku və s. adlarda almaqdadır. Sovetlər dövründə yazılan kitablarda, eləcə də İ.M.Dyakonov, N.Q.Adonç, E.Orantovski və b. müəlliflərin əsərlərində **partagenləri** digər Midiya tayfaları kimi irandilli olaraq göstərilmişdir (1, s. 419; 3, s. 274; 11, s.10-182). Lakin, Qafqaz, Orta Asiya, Altay, Qazan tatarları, Sibir, Saxa, Uyğur xalqlarına qədər ərazidə adların tayfa, yer adları kimi mövcudluğu bu konsepsiyamı tamamilə təkzib edir (ətraflı bax,15). Təbii ki, farslar bu gün 16 milyona güclə çatırlarsa, onların bütün türk ərazilərində yayımı və bu türk dillərinə təsiri qeyri-realdır.

Bəs “Partgen” tayfa adı hansı dildə izah olunur, nə mənə daşıyır? Biz qeyd etdik ki, ümumən adı çəkilən 6 Midiya tayfası dövlətin siyasi proseslərində aparıcı güc olmuş və çoxsaylı tədqiqatların ümumi nəticələri bu tayfaların türk tayfaları olduğunu göstərməkdədir. Ərazidə yaşayan digər tayfalar da bu tayfa birliyində “midiyalılar” adlanmış, Midiya, Matay sözü isə dövlət adını izah etmişdir. Bu istiqamətdə geniş araşdırma aparən Q.Qeybullayev bir monoqrafiyasında partagenlər haqqında Herodotun məlumatlarını təkrarlasa da, adın izahı haqqında heç nə yazmır (10, s. 25, 252, 340). Lakin başqa bir kitabında o, “**por**” sözünü “boz”, “**taqen**” sözünü isə **toğan**–“tərlan quşu” mənasında izah etmiş və monqol, kəngər-peçeneq, başqırd türklərində Bor-tokan, Kara-toqan, Bortolmat, Bornayman, Ön Asiyada Boztoğan tayfa adları haqqında məlumat verilmişdir (5, s. 120). Təbii ki, bu müqayisəli təhlillər elmi baxımdan xüsusi əhəmiyyətə malikdir. Əgər mənbələrə diqqət etsək türk dillərində “**por/bor**” komponenti “boz” mənasından əlavə həm də **por**–“ışıq” və “**böri**” yazılışında “qurd” mənalarında da rast gəlinir. Biz qədim türk yazılarında “**TİLKÜ-mü TOYDİ, AZU BÖRİ-mü**” ifadəsi ilə rastlaşırıq ki, bu ifadənin “Ay qız, oğlum tülkümü doğuldu, ya qurd” tərcüməsində söz məcazi olaraq “oğul” mənasını da daşıyır (2, s. 118). Əgər biz tayfa adını Pari+ta+kan yazılışında komponentlərə ayırsaq, burada əski türk sözləri **Pari/böri** sözünün “qurd”, “ışıq”, **ta/da**–“yer, tərəf”, “yaxşı”, “rəhimli”, **tu** yazılışında “sahib olan”, **kan/gen** sözünün isə “bölgə, məkan”, “kağan” mənaları ilə qarşılaşırıq (2, 584; 18, 463, 465, 473; 21, s.716). Bütün bu mənaları nəzərə alsaq, Partagen sözünün mənası “Qurdun sahib olduğu məkan”, “İşığa sahib kağan” kimi izah olunur. Burada həm qədim n qurd mifi, həm də şamanizmlə bağlı izlər mövcuddur. Fikrimizcə ad “Qurdun sahib olduğu məkan” mənasındadır.

Araşdırma zamanı 1590-1749-cu illərin əski arxiv və ümumiləşdirilmiş sənədlərində Naxçıvanın Ağcaqala, Əlinəcə, Abnik, Şorlut nahiyələri və bugünkü toponimik sistemində Partagen türkləri ilə bağlı məntəqə adlarına təsadüf edirik ki, bunların etimoloji izahları da xüsusi elmi əhəmiyyətə malikdir.

Pürtaq, Bartaq, Bardaklı, Bertaq, Barduq. Bu məntəqə adlarından **Pürtaq** 1590-cı ilin sənədlərində Naxçıvana aid İrəvan qəzasının İrəvan nahiyəsində bir adı Tahirviranolmaqla Kəmriz və İlar kəndləri arasında, **Bardaq**, 1590-cı ildə Naxçıvan qəzasının Ağcaqala nahiyəsində bir adı da Tutmacılar olmaqla Cəlal və Qüllə kənd-

²⁶ AMEA Naxçıvan Bölməsi. firudinrzayev@gmail.com

ləri arasında, **Bardaklı** adı isə, 1590-cı ildə Abnik nahiyəsində bir adı Qulac olmaqla Cəriş və Adıyaman kəndləri arasında qeydə alınır (6, s. 159, 169, 176). Biz 1724-cü ilin məlumatlarında Naxçıvan qəzasının Maku nahiyəsində Dikmə və Qarasur kəndləri arasında **Barduq**, 1727-ci ilin sənədlərində isə, Naxçıvan sancağının Azadçıran nahiyəsində, Sal və Yaycı kəndləri arasında Bertaq, məntəqə adları ilə qarşılaşırıq (6, s. 41; 16, s. 31). Eyni quruluşa malik olub **p≈b**, **a≈ü**, **a≈e** səs əvəzlənmələri ilə qeydə alınan bu adlardakı **taq/tanq** qədim türk sözü “qeyri adi”, “dan, sabah”, “dağ”, “məhkəmləndirmək”, “bağlamaq” mənaları daşımaqla bərabər, həm də alternativ **tunq** variantında yazılışı “hücum edən, cəsur”, “ehtiyac”, “bədbəxtlik” mənaları ifadə etmişdir (2, s. 350, 536; 12, s. 570). Bu mənalar nəzərə alınaraq məntəqə adları “Cəsur parlar-qurdlar” mənasında izah olunur. Məntəqə adındakı **-lı** şəkilçisi ada sonrakı əlavədir. **Berdik**. 1590-cı ilin sənədlərində Naxçıvan qəzasının Əlincə nahiyəsində qeydə alınan bu məntəqə adının (6, s. 181) ilkin formada Böri++uk yazılışında olduğunu düşünürük. Burada tayfa adına qoşulan **-t** “cəmlilik şəkilçisi” və **uk** “oğul, varis” (20, s. 284; 5, s. 247; 8, s. 143) qədim türk sözü ilə ad “Parların-qurdların oğlu varisi” mənasında izah olunur və tədqiqatlarda araşdırılmamışdır.

Berdi. Bu məntəqə adı da tədqiqatlara cəlb olunmamış, 1727-ci ilin arxiv sənədlərində Naxçıvan sancağına tabe olan Ordubad qəzasının Sisyan nahiyəsində qeyd edilir (16, s. 33). Fikrimizcə, ad **ö≈e** səsəvəzlənməsi və **-i** saitinin düşümü ilə təhrif olunaraq, Böri+di yazılışında olduğunu düşünürük. Burada **böri**-tayfa adından başqa, **di/ti** “tikmək, qurmaq” feli, eləcə də “məhkəm”, “sərt”, “həmişə”, “hər an” sifət və zaman zərfliyi ifadə edən sözlərlə qarşılaşırıq (2, s. 565; 8, s. 80). Addakı **-t** samiti ayrılıqda “cəmlilik” şəkilçisi (8, s. 80), **-i** saiti isə, “iç” qədim türk sözü də ola bilər (17, s. 39). Bəzi hallarda, **-i** saiti **irdi**, **erdi** “nail oldu, murada çatdı” feli kimi də işlənmişdir (13, s. 164). Bu quruluşdakı sözlərlə məntəqə adı “Parlar tikən”, “Sər parlar”, “İç parlar”, “Hər şeyə qadir parlar” mənalarında həm də qurd sözünü özündə qoruyur və birinci mənə daha doğrudur.

Piregen. Maraqlı semantik quruluşlu, tədqiq edilməyən bu məntəqə adında biz **e=i** saitlərinin yerdəyişməsinə və türk dillərindəki **a≈e**, **ö≈e**, **k≈g** səsələrinin əvəzlənmələrini izləyirik (22, s. 41-42, 82). 1590-cı ilin sənədlərində Naxçıvan ərazisinə aid İrəvan qəzasının Karbi nahiyəsində qeydə alınan bu məntəqə adı (6, s. 162) Böri+kan yazılışında **kan/qan** əski türk sözü ilə formalaşmışdır. Biz adda Böri- pari “qurd” tayfa adı və qədim türk **kan/qan** “məkan”, “yer”, omonim olaraq “çəşmə” və “mənəb” mənalarındakı sözlərlə qarşılaşırıq (2, s. 289; 18, s. 463). Diqqət etsək, bu adla yanaşı biz Orxon-Yenisey mətnlərindəki Altun Tarkan, Boz Kaqan, Bilgə Kağan, Ana Tarkan kimi antroponimik adlarda da sözə “kağan” mənasında təsadüf edirik (17, s. 383-385). Əgər əski türk dilinin birhəcalı söz quruluşuna istinad etsək, ka+qan sözündə **ka**-“şöhrətli, seçilən” sözü **kan** komponentini “rütbə” kimi izah edib canlı ismə aid olaraq təqdim edir. Biz Tarkan, Boyle Kutlut Yarkan, Tamğan Çor kimi şəxs adlarında əski türk lüğətlərinə istinadən **Tar+kan**-“kağan tayfası”, **Yar+kan**-“İşıqlı kağan”, **Tam+ğan**-“Kağan qalası” kimi izah olunur (-F.R.). Burada **tar**-“oğul”, “tayfa”, **yar**-“ışılq”, **tam**-“divar, qala” sözləri qədim türk dilindədir (2, s. 529; 14, s. 146; 8, s. 83; 20, s. 676). Bu sözləri əsasən məntəqə adı “Parların məkanı” və “Par kağan” kimi izah olunur. Biz birinci mənəni doğru sanırıq.

Parteniq. Maraqlı və elmi cəhətdən əhəmiyyətli semantik quruluşa malik olan bu məntəqə adı 1724-cü ilin məlumatlarında Naxçıvanın Göyçə nahiyəsində bira dı da “Vartenis” olmaqla qeydə alınır (6, s. 55, 58). Biz adın ilkin variantda **Par+t+en/an+uk** yazılışında türk dillərinə məxsus **a≈e**, **u≈i** səsəvəzlənmələri ilə (19, s. 41-42) **Pari/böri** tayfa adı və göstərilən **t+en/an+uk** komponentlərdən formalaşdığını düşünürük. Bu halda tayfa adına qoşulan, **t**-“cəmlilik”, **an**-“mənsubluq” şəkilçiləri və **uk**-“oğul varis” sözü ilə (5, s. 247; 8, s. 143; 20, s. 284) məntəqə adı “Parların-qurdların varisi” mənasında izah olunur.

Bartenes. Tədqiq olunmamış bu məntəqə adına biz türk dillərinə xas olan **p≈v**, **a≈e** səs əvəzlənmələri ilə (19, s. 41-42), Naxçıvanın Dərələyəz nahiyəsində rast gəlirik (6, s. 58). İlkin variantda **Par+t+an+us** yazılışında olan bu adda **Parteniq** məntəqə adından fərqli olaraq tayfa adına qoşulan **us/es** komponenti qədim türk dillərində “ağıl”, “zəka”, “müdrək” (3, s. 78; 4, s. 13), **uz** yazılışında isə “ışılq” və “ucalıq” mənalarını ifadə edirdi (19, s. 372). Bu sözlər nəzərə alınmaqla məntəqə adı “Müdrək parların yurdu”, “İşıqlı parların yurdu” kimi izah olunur və biz “Müdrək parların yurdu” mənasının daha düzgün olduğunu düşünürük.

Vartanol. Öncəki Bartenes, Parteniq məntəqə adlarından yalnız **ol** komponenti ilə fərqlənən bu məntəqə adında da türk dillərinə xas olan **p≈v**, **ö≈a**, **i≈o** səs əvəzlənmələrini müşahidə edirik (19, s. 41-42). Ada Naxçıvan sancağına tabe olan Ordubad qəzasının Dərələyəz nahiyəsində rast gəlirik və bu məntəqə digər mənəbələrə düşməmişdir (16, s. 35). Bu adın **Par+t+an+il** yazılışlı quruluşundakı **il**-“yurd, el, vilayət” qədim türk sözü, məntəqə adını “Parların-qurdların yurdu” mənasında etnooykonim kimi formalaşdırmışdır. Biz ümumtürk dialektlərində bu sözə **ol**, **il**, **el**, **aul** və s. yazılışlarda Azərbaycan dili ilə yanaşı, başqırd, qazax, türkmən, tatar və b. dillərdə də rast gəlirik (13, s. 208-209, 378). Müasir dilimizdə bu sözə “il”, “ilçə” yazılışlarında Türkiyə türkcəsində də təsadüf edirik. Diqqət etsək, bu adların etimoloji izahlarında **kan**-“məkan”, **taq/tanq**-“qeyri adi”, “dan, sabah”, “dağ”, “bağlamaq”, **qut**-“quvvət, güc”, **kıl**-“göl” və “bina etmək”, **munq**-“hücum edən, cəsur”, “ehtiyac”, **ti**-“qurmaq, tikmək”, **uk**-“övlad, varis”, **i**-“iç” (2, s. 350, 536; 12, s. 223, 570; 17, s. 39) kimi qədim əski türk dili ünsürləri ilə rastlaşırıq.

Bütün bu dil və tarixi faktlara istinadən nəticə olaraq qeyd edə bilərik ki, Partagen türkləri Azərbaycanın qədim Midiya dövləti tayfaları arasında yer almaqla onun qüdrətli əyaləti olan Naxçıvan ərazisində də məskun olmuşlar. Bu məntəqə adlarında qeydə alınan əski türk sözləri, digər tayfa adları və onlarla bağlı etnooykonimlərdə də təkrar olunmaqla bütün türklərin vahid mənşədən gəlib onların eyni dilə sahib olduqlarını da sübut edir.

Ədəbiyyat

1. Адонц Н.Г. Армения в эпоху Юстиниана. Ереван: Изд. Ереванского Университета, 1971, 526 с.

2. Древнетюркский словарь. Ленинград: Наука, 1969, 676 с.
3. Дьяконов И.М. История Мидии от древнейших времен до конца IV в. до н.э. Москва: Наука, 1956, 485 с.
4. Жуковская И.А. Заметки о монгольской антропонимии /Ономастика Востока. Москва: Наука, 1980, с. 13, 228 с.
5. Əhmədov T.M. Azərbaycan toponimikasının əsasları. Bakı: Universitet nəşr., 1991, 312 s.
6. İrəvan əyalətinin icmal dəftəri. Bakı: Elm, 1996, 184 s.
7. Karşılaştırmalı Türk Lehceleri Sözlüğü I cild, Ankara: Kültür Bakanlığı, 1992, 1183 s.
8. Qeybullayev Q.A. Azərbaycan türklərinin təşəkkülü tarixindən. Bakı: Azər məşr, 1994, 278 s.
9. Геродот. История. Перевод и примечания Г.А Стратановского. Ленинград: Наука, 1972, 599 с.
10. Гейбуллаев Г.А. К этногенезе азербайджанцев. Т. I, Баку: Элм, 1991, 548 с.
11. Грантовский Э.А. Ранняя история иранских племен Передней Азии. Москва: Наука, 1970, 393 с.
12. Mahmud Kaşğari. Divanülügat-it-türk. Dizini "ENDEKS", Ankara: Basımevi, 1985, 887 s.
13. Mahmud Kaşğari. Divanü lügat-it-türk. I c., Ankara: Basımevi, 1985, 530 s.
14. Mahmud Kaşğari. Divanü lügat-it-türk. II c., Ankara: Basımevi, 1985, 366 s.
15. Мальный атлас мира. Москва: Картография ГУТК, 1985, 331 с.
16. Naхçivan sancılarının müfəssəl dəftəri Bakı: Sabah, 1997, 336 s.
17. Rəcəbov Ə., Məmmədov Y. Orxon-Yenisey abidələri. Bakı: Yazıçı, 1993, 400 s.
18. Rzayev F.H.Naхçivan əhalisinin etnogenезi tarixindən (miladdan öncə VI-III minilliklər). I c. Bakı: ADPU-nun mətbəəsi, 2013, 528 s.
19. Seyidov M.M. Azərbaycan xalqının soykökünü düşünərkən. Bakı: Yazıçı, 1989, 496 s.
20. Севортян Э.В. Этимологический словарь тюркских языков. Т. I, Москва: Наука, 1974, 777 с.
21. Севортян Э.В. Этимологический словарь тюркских языков. Т. II, Москва: Наука, 1978, 349 с.
22. Şirəliyev M.Ş. Azərbaycan dialektologiyasının əsasları. Bakı: Maarif, 1967, 420 s.
23. Всемирная история. Т. II, Москва: Госиздат, 1956, 899 с.

Açar sözlər: *miladdan öncə, etnooykonim, partagen, bus, budi, arizant, maq, dil elementləri*

Key words: *millenniums B.C., ethnooykonyms, partagen, bus, budi, arizant, maq, language elements*

Ключевые слова: *тысячелетии до н.э., этноойконимы, партаген, бус, буди, аризант, маг, языковые элементы*

РЕЗЮМЕ

ЭТНООЙКОНИМЫ, СВЯЗАННЫЕ ДО Н.Э. С ПРОТО ТЮРКАМИ ПАРТАГЕН, ЖИВУЩИХ В НАХЧЫВАНЕ

Статья посвящена этноойконимам до н.э. связанные с прототюркскими племенами Партаген. Эта тема, связанная с Нахчываном, до сих пор не были исследованы учеными. По этому направлению были исследованы и сопоставлены языковые элементы на основе древних летописей. При сопоставлении слова в летописях с древнетюркскими словами выявлены много научные результаты. Путём всестороннего анализа исторических материалов и языковых элементов выявлено, что ойконимы наименованы с именами этих племен. А прототюрки, Партагены на основе античных сведений жили на древней Нахчыванской земле, в стране Нахарин-еще с II-I тысячелетий до н. э.

SUMMARY

THE ETHNOOYKONYMS RELATED WITH THE NAMES OF BOLQAR TRIBES LIVED IN NAKHCHIVAN B.C.

The article deals with the ethnooykonyms related with the names of Partagen turuks tribes lived in Nakhchivan B.C. This topic has never been investigated by the scientists till now a days. The comparative investigation of the ancient turkic word exist in these writings with the word reflected in these oykonyms give opportunity to carry out some new scientific results. During the linguistic investigation we see that the ancient language elements exist in the oykonyms of Nakhchivan are repeated in ancient writings. During the detailed investigation of historical materials it is clear that the oykonyms have been formed from these tribe names. According to the ancient sources the prototurks Partagen were lived in the territories of Nakhchivan-Nakhar country in the II-I B.C.

Rəyçi: Azərbaycan MEA-nın müxbir üzvü Ə.A.Quliyev